

A KÉTSÉGBEESÉS BIRODALMÁBAN

— *Dosztojevszkij* —

SZEGÉNY emberek a nyomor legalsó fokán, — örült, kit saját képmása üldöz, — halott a tömeglakásban, — kanosukétól, hidegtől, súlyos testi munkától szenvedő szibériai kényszer-munkások a „Holtak házában“, — akaratukat vesztett játékosok kártyabarlangban, — uzorás asszonyt meggyilkoló diák, — félkegyelmű herceg, — nihilisták, akik fel akarják forгатni a világot, hogy megteremtsék a földön az egyenlőséget, — három testvér, kik közül egy apagyilkosság gyanúja miatt kényszermunkára kerül, egy megőrül, egy vallásos rajongásba esik, — férjek, kik asszonyuk hűtlensége miatt egész életüket átszenvedik, — zálogházások, lebujokban tanyázó korhelyek, prostituáltak, a társadalom elesettjei, száműzöttjei, hóhér keze alá hajoló bűnösök, bomlott idegzetű, a kétségbeesés rémeitől üldözött emberek, vagy gondolataik száguldanak előttünk... Lelkünk gyötrellemmel és szájalommal telik meg, s magunk is kétségbeesve látjuk, hogy mily irtózatossá szenvedés az élet, mily kegyetlen sors jutott osztályrészül az emberiségnek, amelynek nincs többé más menedéke, mint egyedül a vallás, az Istenben való hit, a legszélső alázatosság, a krisztusi alázatosságtól különböző buddhista alázatosság: „Ha valaki megsért, menj el hozzá és hasítsd föl előtte a hasadat!“

Dosztojevszkij országában vagyunk, az otcsajánije országában. Érezzük, hogy könyveinek olvasása egy a lidércnyomással, de nem bírunk szabadulni tőle, nincs erőnk abbahagyni, vagy félretenni, nem tudjuk elfordítani fejünket borzalmas képeitől, sőt egyik könyvének elolvasása után önkénytelenül nyúl kezünk a másik után s szavainak zengő árában újra meg újra átéljük azokat a szörnyű emberi tragédiákat, amelyeknek igazságát érezzük s amelyeknek könnyen sorsosává válhatik minden esendő és szegény ember. Szuggesztív ereje meggyőz bennünket arról, hogy így van, ez az élet, ilyen az ember sorsa földön s aki nem menekül idejében varázslatos hatása alól, elveszti akaratát s a küzdelmes, harcos élet, a kitaró munka számára megsemmisül.

Ez a kétségbeesés Dosztojevszkij előtt ismeretlen volt a világirodalomban. Dosztojevszkijnek nincsenek elődei, bár kétségtelenül bizonyítható, hogy sok hatást fogadott magába az ótestamentumból, E. T. A. Hoffmann-tól és Dickenstől, de hogy világnézlete így elsötétült, hogy napfény csak néha-néha villan elő lelke állandó borújának felhői mögül, annak saját egyéni élményein kívül magyarázata a kor, amelyben élt, s az orosz lelkiség, a nagyorosz lélek története, amelynek alapszínezete mindenkor a búskomorság volt.

Egyéni élményei valóban nem voltak alkalmasak arra, hogy

optimistává tegyék. Halálra ítéltetése, a kivégzés szertartásának ünnepeles végigjátszása, aztán a szibériai kényszermunkára szóló kegyelem, néhány év a szibériai fegyházban, a „Holtak házában“, aztán újabb kegyelem folytán egy szibériai ezredben szolgálat (elítéltetése előtt mérnökkari tiszt volt), házasság hűtlen asszonnyal, anyagi gondok, kártya, amely minden keresetét, kölcsönét és előlegét elviszi, (kiadói nyúzzák és kihasználják, rabszolgamunkára kényszerítik), örökös rettegés a csódtól, az adósok börtönétől, állandó hajsza a pénz, az „ércebe vésett szabadság“ után, — ezek a megpróbáltatások a legegészségesebb lelket is beteggé, érzékennyé tették volna, hát még őt, ki gyermekkorától kezdve ideges, hallucináló, vízióktól riadozó természet volt. A balsors szakadatlan üldözését, az örökös szenvedést és rettegést csak irodalmi sikerei feledtetik néha-néha, s a munkához menekül, hogy ennek árán hozzájusson némi megkönnyebbüléshez. Egyéni viszonyaiból, átszenvedett élményeiből nem volt ereje egy szebb ábrándvilágba átmenekülni, „nem volt ereje a boldogsághoz“, és az a mély világfájdalom, amely benne élt, rányomta bélyegét minden nagy regényére.

De ha önmagából kitekintve, mint objektív megfigyelő nézett körül kora társadalmában, itt sem látott üdítő képeket. Szibériából visszatérve, forrongó, zúgó közvéleményt talált, amely a Duna-melletti és krimi vereségek után követelte a társadalom gyökeres átalakítását. Röpiratok jelentek meg, amelyek „a legmagasabb igazság nevében“ küzdöttek „a jelenkor önzése és kicsinyes érdekei ellen“, követelték a 47 millió 200 ezer főnyi jobbágyság fölszabadítását, a magas állású tisztviselők hűden sáfarkodásának megtorlását, a földművelés, pénzügy, nevelés, közegészségügy, közigazgatás terén korszerű reformokat. Az orosz forradalom, amely a cárizmust és a kapitalizmust megbuktatta, tulajdonképpen már ekkor elkezdődött s már ebben a korban nagy eredményt ért el, amennyiben II. Sándor cár 1861-ben aláírta a jobbágyság fölszabadításáról szóló rendeletet. A jobbágyságnak és a földesuraknak ez a végleszámolója természetesen nem ment nagyobb megrázkódtatások nélkül és nemcsak a földesurak közt, de sajátos módon még a jobbágyok egy részénél is fokozta az elégtelenséget. A jobbágyság fölszabadítása nem hozta meg a remélt nyugalmat. A forradalom, a szegénység harca sorsuk ellen, a gazdagok, elnyomóik ellen tovább folyt röpiratokkal, vitákkal, előadásokkal, merényletekkel, kisebb-nagyobb zendülésekkel, melyek, minthogy a sajtó a cenzúra miatt nem írhatott szabadon, rémhírekké dagadva nyugtalanították a lakosságot. Egymást érték az anarchista merényletek, nők és férfiak versenyezve vállalkoztak a cár, magasrangú katonák, hivatalnokok, rendőrfőnökök meggyilkolására. Egész sereg ember esett áldozatul ezeknek a merényleteknek, köztük maga II. Sándor, a „felszabadító cár“ is. A nagy közvélemény az anarchisták pártján állott s megtörtént az is, hogy földbirtokosokból és tisztviselőkből álló esküdtszék fölmentette a merénylőt, ahogy Szaszulics Vera esetében is történt. A forradalom elméleti tudósai, Büchner materialista tanítványai, megpróbálták formulázni a mozgalmak céljait s eljutottak a teljes programtalansághoz: semmit sem kell átvenni Európától, semmit

sem lehet megtartani Oroszországból. A szocializmus, kommunizmus programján keresztül eljutottak a nihilhez: ha majd minden társadalmi rend megsemmisült, meglátjuk, hogy alakul ki az új. A társadalom e káoszában a cári rendőrség tartotta a fegyelmet, sokszor túlzott és indokolatlan szigorral, sokszor ártatlanok megkínzásával, ami még a nyugodtabb, elégedettebb városi polgárság körében is nyugtalanságot keltett.

Ez a kor a közéleti kérdések iránt érdeklődő író társadalomszemléletét igazán nem tehetette optimistává.

De túl egyéni élményein, túl a korviszonyokon, már a régi századokban determinálta az író lelkét eredete, a kétségbeesés népéből származása. A nagy orosz írók: Turgenyev, Dosztojevszkij, Tolsztoj és az epigonok egész serege nem valami különös orosz divat folytán váltak a nyomor, szenvedés, a kétségbeesés írójává, hanem azért, mert azt látták maguk körül állandóan, még a gazdag ember is, ha kastélya parkjának kerítésén túl ment. Az orosz ember nyomora súlyosabb, mint a délen lakó népeké, a zord időjárási viszonyok elviselhetetlenebbé teszik az éhséget, ruhátlanságot és hideg szobát, mint akár nálunk is. A szegénységnek szörnyű képei tolakodtak az életet megfigyelő írók elé s ha szóba álltak falusiakkal, vagy akár városi munkásokkal, a legkeservebb panaszokat hallották tőlük. Az orosz embert üldözi a gond. Egy régi orosz népmese szerint a szorgalmas ifjú eldicsekszik szerencséjével, mire rögtön mellette terem az üldöző gond s a fiú hiába menekül előle; sólyommá változik át, a gond keselyűvé, galambbá változik, a gond hójává, fűszállá változik, a gond kaszává, hallá változik, de a gond a tengerbe is utána megy; újra emberré változik, mire a gond karon fogja és azt súgja fülébe: „Rabolj, gyilkolj, hogy felakasszanak.“ És ekkor eszébe jut az ifjúnak az egyedüli menekvés: elmegy a monostorba és beáll szerzetesnek. A gond a kapunál elmarad tőle, mert a monostoron belül már nincs hatalma.

Ilyen gondúzott embereket látott Dosztojevszkij maga körül s ezért lett a gondúzott emberek írójává.

BŰNÖSÖKNEK megbocsátó, ortodox világnézete szimpátiával halmozza el a gonosztevőket, a részegeket, a prostituáltakat. Ezek iránt való meleg érdeklődése sokszor viszi el a külvárosok nyomortanyáira, ahol bűnöző és ártatlan szegény emberek békén megférnek egymás mellett. Emberbaráti lelkének minden szeretetével úgy elhalmozza őket, hogy gazdag emberek számára szimpátiájából már alig marad. Ezek a szegény emberek mindig jók, még ha bűnbe estek is — hiszen a kor romantikus szociológiai felfogása szerint nem ők a bűnösök, hanem a társadalom — ellenben a gazdag emberek rosszak, irigyek, önzők, szívtelenek, vagy legalább is nagyon szórakozottak, bárgyúak és mindenesetre nevetségesek. Nevetségesek a hatóság emberei is, a rendőrök, bírák, ügyészek s a bűnösöket úgy állítja eléjük, mintha valami hallatlan méltánytalanság történe velük. Nagy erkölcsi igazságokat ad az elbukottak szájába, ők az erkölcsi világrend őrzői, akik számára megnyeri az olvasó rokonszenvét, míg a hatósági emberek többnyire a paragrafusok hülyéi, akik ellen az olvasó lépten-

nyomon fellázad és felsüléseiknek őszintén és szívből örül. Az olvasó feltétlenül a kishivatalnokok közt sunyit a „Bolond esetben, hol „önagyméltóságát“ az osztályfőnököt magára erőltetett liberalizmusa beviszi lakodalmát ülő szegény alárendeltjének, az ímok-csinovniknak a nászvacsorájára, „önagyméltósága“ váratlan megjelenése először megdermeszti a mulatókat, de amint észreveszik, hogy megárt neki az ital, a fiatalok rákukorékolnak, lépten-nyomon koccintanak az egészségére. Ő pedig érezve, hogy most jót cselekszik, s magához emeli őket, iszik velük, míg az asztal alá nem gurul. És önagyméltósága a nász-ágyban ébred föl, mellette ül lavórral, hidegvizes borogatókendővel az ímok-csinovnik anyósa. Azt a kéjelgést, amit Dosztojevszkij az ébredéstől kezdve véghezvisz „önagyméltóságával“, ahogy megkínazza önérzetében, ahogy elképzeln, hogy ez után a blamázs után milyen lelki és idegfájdalmakon megy keresztül, — azt csak olyan ember írhatta le, aki bosszút akar állani megaláztatásaiért az önagyméltóságakon. „A két férj az ágy alatt“ című novellájában is három úri embert tesz nevetségessé, akiket feleségeik tényleg megcsalnak. Ő, azt Dosztojevszkij nem engedi el, hogy az úri embereket a feleségeik meg ne csalják! (Legalább ez a kárörömük legyen meg a szegény embereknek!) A szálnalmas, nevetséges helyzetek, felsülések hosszú sorozatán kínozza őket. Nincs irgalom számukra! Ellenben a „Fehér éjszakákénak a Néva partján sétáló hősnője, a szegény leány, aki egyik éjszakai sétáján megismerkedik egy fiatal emberrel és éjszakákon át bolyong vele, tiszta és ártatlan, mint a fehér liliom és Dosztojevszkij kínosan vigyáz rá, hogy eszünkbe ne jusson vele szemben valami frivol gondolat.

Emberbaráti érzései azonban nem állanak meg a szegény emberek-nél, regényeinek világába bekapcsolja mindazokat, akik nem boldogok és nem gazdagok. Az az érzése az olvasónak, hogy ez az író „szeretne bombát bedobni minden boldog ember ablakán“. Érdeklődése a forradalomig elkeseredett emberek iránt oly nagy, hogy már megértésnek látszik. Forradalmat a maga nagy lelki vívódásaival, csírájában, fejlődésében, előkészületeiben, érzésében a részletek oly aprólékos ismeretével még nem írtak meg, mint ő az Ördögösök című regényében. A lelkek lassan alakulnak át. A nihilizmus eleinte csak kultúragyűlölet, amely lassan megfertőzi az egész társadalmat. A mongol-ómoszkvai lelkek szívesen fogadják ezt a bennük tudatossá lett régi érzelmet és gúny tárgyává lesz minden, amit eddig a kultúrában megbecsültek. A szegény néposztályok szívesen hajlanak a forradalomra, mert nincs mit veszteniük, de híveivé válnak az eszmének gazdag úri emberek is, mert ez a divat. A forradalom kitör, de természetesen nem sikerül. Nem azért, mert rosszul volt előkészítve, hanem azért, mert a regény különben nem jelenhetett volna meg a cár-atyuska országában, vagy az íróat visszavitték volna Szibériába.

A forradalmárok tudósa ebben a regényben előterjeszti egyik gyűlésükön a maga új rendszerét a társadalom új berendezéséről. Korlátlan szabadságból indul ki és korlátlan deszpotizmushoz jut el. A kérdés végleges megoldása céljából azt ajánlja, hogy az emberiséget két nem egyenlő részre kell osztani. Egytizedrészt személyes szabad-

ságot és határtalan jogokat kap a többi kilenctizedrészt fölött. Ez az utóbbi rész teljesen elveszti személyiségét és valami nyáj-félevé alakul és határtalan engedelmissége mellett újjá születik az őseredeti ártatlanságra, az ős paradicsomi állapotra, ámbar egyébként dolgoznia kell. A tudományt, műveltséget alsóbb színvonalra kell helyezni, a kiváló tehetségeket, akik magukhoz szokták ragadni a hatalmat és zsarnokokká szoktak lenni, meg kell ölni, vagy el kell üldözni. A Ciceróknak ki kell vágni a nyelvüket, a Kopernikusoknak ki kell vájni a szemüket és a Shakespeare-eket meg kell kövezni. Ki kell irtani a szerelmet és a családot, mert ahol család van, mindjárt megjelenik a tulajdon kívánása is. Egy másik forradalmár kifejti, hogy nemcsak azokra van szükség, akik ölnek és gyűjtogatnak, klasszikus lövéseket produkálnak és harapdálnak, mert ezek csak zavart tudnak csinálni. Szükség van tanult emberekre is. A tanító, aki a gyerekekkel kineveti Istent, az ügyvéd, aki a művelt gyilkost azzal védi, hogy magasabb műveltségi fokot képvisel, mint áldozata és ha pénzhez akar jutni, már elkerülhetetlenül kénytelen gyilkolni, a diákok, akik parasztokat gyilkolnak le, csak hogy kipróbálják érzéseiket, az esküdtek, akik egymásután mentik föl a bűnösöket, az államügyész, aki attól retteg, hogy nem látszik elég liberálisnak — már az övék. Arra van szükség, hogy az ember átváltozzék hallatlanul ocsmány, hitvány, kegyetlenkedő, önző állattá, de arra nincs semmi szükség, hogy a nép is tudja, hogy mit akarnak. Ki kell nyomtatni, hogy jöjjenek ki az emberek házaikból vasvillákkal és ne feledjék el, hogy aki mint szegény ember jött ki reggel, este mint gazdag ember térhet haza; — „zárjátok be a templomokat, semmisítések meg az Istent, bontsátok meg a házasságokat, töröljétek el az öröklés jogát, ragadjatok kést a kezetekbe!”

Dosztojevszkij ebben a regényében leírja az elképzelt forradalmat is, amely elveiben, programjában, kivitelében nagyon emlékeztet a tizenhárom év előtt kitört bolsevik forradalomra. Ezért Dosztojevszkijt méltatói vátesznek, prófétának szokták nevezni, aki előre látta a bolsevik forradalmat nemcsak általánosságban, hanem részleteiben is, még a személyeket s azok szerepét is leírta, csak éppen hogy a nevüket nem tudta. Nehéz manapság váteszekben hinni. Könnyebb elképzelni, hogy Dosztojevszkij, aki ismerte forradalmár kortársainak kommunista elveit és programját, s figyelemmel kísérte a lázadásokat, ezek ismerete alapján írta meg az Ördögösök forradalmát úgy, ahogy a társadalmi forradalmak általában le szoktak zajlani. Kortársai a forradalmi mozgalmak persziflázásának tekintették regényét, bár a forradalmárok is sokat tanulhattak elvi fejtegetéseiből, a bolsevikiek pedig már nem is érzik alakjaiban a karikatúrát, a valószínűtlenséget, annyira túlszárnyalták az ő karikatúráit a bolsevik forradalom valószínűtlen alakjai. Dosztojevszkij éppúgy bibliája a bolsevikieknek, mint volt valamikor a nacionalista, pánszláv pravoszlávoknak, csak fordult a kritikai szemlélet és ma Oroszországban a pravoszláviáról, az alázatosságról írt sorait tekintik persziflázásnak: „Ha az emberek gonoszága felháborít, — mondja a Karamazov-testvérekben Zoszima sztarec — és oly legyőzhetetlen fájdalommal tölt el, hogy kész volnál a gonosztevőkön bosszút állani, örizkedjél leginkább ettől az érzéstől, menj rögtön és keress

vezeklést úgy, mintha az emberek gonosztetteinek te volnál az oka.“ Ma a bolsevikiek nem félnek már a keresztény alázatosságnak ilyenfajta fogalmazásaitól s nyugodtan adják a nép kezébe, sőt terjesztik is közöttük Dosztojevszkij műveit. Itt mindenki megtalálja a maga igazolását és érveit ellenfelei ellen: a hívő szerzetes, a pánszláv nacionalista, a liberalizmus felé hajló úr, a szocialista, kommunista, az anarchista, valamennyi tömegesen idézhet a maga igazának bizonyítására igen biztosan és hatásosan fogalmazott érveket.

Regényeiből úgy látszik, hogy Dosztojevszkij, aki mindenkié, valójában senkié. Lelkileg nem tartozott sehova, sem a hívő nacionalistákhoz, sem az istentagadó kommunistákhoz. A szó legszorosabb értelmében nihilista volt, az egyetlen igazi, mindenén és mindenek felett álló elképzelhetlenül nagy műveltségű, látkörű, tudású, zseniális nihilista (minden jelző erőtlén az ő zsenijének meghatározására), aki felülről és kívülről, szinte történeti szemmel és történeti távlatból látta a csoportokba verődött emberek hasztalan törekvéseit a földi aranykorért, a boldogságért, az ideális, békés paradicsomi állapotokért. Megtanult minden elméletet, megismert minden világnézetet, hogy megtalálja az eszményt, de nem hívővé, hanem kritikusává, szatirikusává vált az eszménynek. Nem tudott hinni a cárizmus, a nacionalizmus, a pravoszlávia, a kommunizmus igazságaiban s kereste az eszményt, amely a világot megmenti s azt — mint leveleiből kitűnik — Krisztusban találta meg, akiről regényt akart írni már 1868-ban. De ez a Krisztus nem az a Krisztus, akit ismerünk: „Az eszmény a szépség, — írja — az eszmény azonban sem nálunk, sem a civilizált Európában nem alakult még ki határozottan. A világon csak egyetlen pozitív szép van: Krisztus. Ez a végtelenül szép alak természetesen — határtalan csoda.“ S megírja az Idióta című regényét, a határtalanul jó, idegbeteg szent regényét, aki valóban krisztusi alázatosságú alak, de nagyfokú vakmerőség, „nihilizmus“ kellett hozzá, hogy Krisztus alakját bármennyire is eszményített hülyével állítsa párhuzamba.

DOSZTOJEVSZKIJ a világirodalom legolvasottabb írói közé tartozik: fölveszi a versenyt kolportázs-regényírókkal is. De míg ezek rövid ideig élnek és a kritika inkább csak fizetett újságkommunikékben emlékezik meg róluk, Dosztojevszkij állandó tárgya a spontán kritikáknak. Szerte az egész világon megszámlálhatatlan mennyiségű könyv, folyóirat-tanulmány, újságcikk jelent meg róla, már életében, de különösen halála óta s nincs olyan kabalisztikus évszám, évforduló, születésének, halálának egy-egy kerekesebb számjegyű távolságpontja, amelyen ne foglalkoznák vele minden napilap és folyóirat. A kritikások, méltatok százai, talán ezrei véreztek el rajta, nem találván meg a szavakat, amelyekkel Dosztojevszkij hatását meg tudták volna fogalmazni. Moralisták, filozófusok, szociológusok próbálkoztak zsenijének magyarázatával — hiába, mert ennek a sajátságos orosz, félig európai, félig ázsiai léleknek az erejét, nagyságát, mélységét, zűrzavarát európai neveltségű és lelkű ember megmagyarázni nem tudta. Hogyan érthetnének meg bennünket oroszokat európai emberek, amikor mi magunk sem értjük teljesen magunkat? — írja Dosztojevszkij egyik cikkében.

Megállapították róla, hogy naturalista, — holott nem volt az, megírták róla, hogy romantikus, — holott az sem volt, akadt olyan, aki eposzköltőnek s regényeit epopeiáknak nevezte, voltak kritikussai, akik jellemeit kettősöknek, következetleneknek mondták, mert jó emberei gonoszságokat követnek el s gonosztevői nemesen gondolkoznak, némelyek megbotránkoztak regényszerkezeteinek lazaságán, mások sötét, komor életfelfogása miatt óvták tőle a közönséget. De nagyságát, legmagasabbrendűségét komoly kritikussai soha nem tudták kétségbevonni. Ez vitán felül állt mindig. Nagy kortársai közül egyedül Turgenyev nem ismerte el, de ennek inkább személyes ellentét és ízlésbeli különbség, mint objektív értékelés volt az oka. (Turgenyev magára ismert egy előkelősködő, affektáló intellektuel regényalakjában s ezt sohasem bocsátotta meg Dosztojevszkijnak.) Ő a világ legnagyobb humoristája, karikatúristája, tragédiaírója és tragikomédiása. Félelmetesen, kísértetiesen nagy író, akit — ha az emberiségnek nem volna egyéb dolga, mint regényeket olvasni, kortól, irodalmi divattól függetlenül állandóan újra meg újra elővinnének, mint az Ó- és Újtestamentumot. S ez a hasonlat vele szemben egyáltalán nem profán, mert regényeiben föltalálhatók a legszömyűbb ótestamentumi bűnök, s a legmélyebb újtestamentumi, krisztusi erkölcs.

MINDAZOK között a méltatások között, amelyeket Dosztojevszkijról orosz nyelven olvastam, a legmélyebben járó elemző kritikai tanulmány J. Aichenwaldtól való, akinek orosz írókról írt kritikai dolgozatai 1909—1923-ig három nagy kötetben öt kiadást értek el.¹ A német nevű orosz szerző, aki a szovjeturalom óta Berlinben él, az orosz lélek kulcsával próbálja megmagyarázni Dosztojevszkij kétségbeesett világát. Minthogy nálunk az orosz kritika teljesen ismeretlen, talán nem lesz érdektelen, ha a következő sorokban Aichenwald nagy tanulmányának néhány gondolatában megismerkedünk a XX. század egyik jelentős orosz kritikusának kritikai irányával és szempontjaival.

Már egyedül az a körülmény, — írja Aichenwald — hogy Dosztojevszkij, szörnyű emberi mélységek hajósa, a ködben járó, átélte a halálbüntetés pszichológiáját, a kivégzés várásának hihetetlen irtózatát, infemális lényé teszi őt, mintha a sírból kelt volna ki s halotti lepelben bolyongana az élő emberek között... Halálos ítéletére újra meg újra visszatér regényeiben s nemcsak Mjiskin herceg igazságos ajkain szólaltatja meg ezeket az emlékeket a „görcsökről“, — mert a a vérpadon a görcsökig megkínózzák az emberi lelket — hanem még a részeges, aljas, hitvány Ljebedev csinovnik is imádkozik Dubarry grófné megboldogult leikéért (pedig azt hinné az ember, hogy ez neki Hekuba) s a ránézve mindenképpen távoli francia történelemből megjelenik tudata és lelkiismerete előtt az a jelenet, amikor Dubarry grófnőt a guillotine alá taszigálják és Ő a párizsi hóhérok nagy multságára visítani kezd: encore un moment, monsieur le bourreau, encore un moment! És Isten ezért az egyetlen pillanatért talán meg is bocsát a

¹ Jul. Aichenwald: Sziluetji ruszkich piszatelej. I—III. Izdanije pjatoje ispravlennoje i dopolnennoje. Berlin Knigoizdatelsztvo „Szlavo“, 1923.

bűnösnek, mert ennél nagyobb borzalmat az emberi leiekre elképzelni lehetetlen.

Ettől a — csak még egy pillanatért esedező kiáltozástól, — mondja Ljebedev — amikor olvastam, úgy éreztem, mintha csíptetővással szaggatták volna a szívemet.

És Dosztojevszkij szívét az emberi szenvedéseknek ugyanez a csíptetővása szaggatta meg és lehetetlen őt teljesen megérteni, ha elfelejtjük azt, hogy életében átélte a halált és hogy ő az egyetlen író, aki még azután írta meg műveit, amikor már a vérpad magasságából látta a világot és a saját lelkét.

Dosztojevszkij szenvedéseket és megaláztatásokat ír le és azért oly szörnyű hatásúak könyvei: az életnek és a szívnek ellentmondásait, mindazt, ami elviselhetetlen, ami jajt fakaszt, szépítés, simítás nélkül, nyersen. Kíméletlen, könyörtelen, a gyötrelmekben kimeríthetetlen ez az „irtózatosságot“, és — talán az egyetlen író, akit szeretne az ember gyűlölni, akitől úgy fél, mint a látomástól. Ez az író — az íróördög.

Szentség és Sodorna: ez a legélesebb, de nem az egyetlen ellentmondás az ő lelkében... Uralkodó elem nála az abszurdum, és nevetséges az, aki logikus és a logika szerint szeretné berendezni a világot. Sokat nevetett azon, hogy rendszerbe akarják szedni a lelket. A lélek törekvései szeszélyesek. Rendetlen, esztelen és extravagáns állapotában általában nem igen dédelgeti az önfenntartás ösztönét, sőt az ember nagyon szeret bajt okozni magának, szereti a rémületet, a fájdalmat, a sértést: teljes erejével rácsapja az ajtót az ujjára; nem kívánja a nyugalmat, a zavartalan lélekzést, — a halált kívánja és a legtöbb — potenciális öngyilkos. Talán az élet nem is egyéb, mint küzdelem az öngyilkosság ösztönével, nem egyéb, mint húzódozás az öngyilkosságtól. Nem hihető, hogy a világ kezdetén ártatlan volt az ember s csak azután dobták bele a bűn szakadékába. Valóban a kísértés bűne ott lappang és kering a lelkünk mélyén. Mi magunk sem tudjuk, mily szörnyek vagyunk és micsoda gonosztettet fontolgatunk magunkban. És ez nemcsak azért van, mert életkörülményeink végzetes bonyolódottságában nagyon könnyen szétszakadhat a mi látszólagos igazságaink pókhálója, ahogy Goethe tragédiájának fehérarcú leánykájával is történt, hanem azért is, mert a gonoszság kelyhe, a bűn varázslata általában nagyon nyugtalanít bennünket. A Holtak házában szerencsétlen lakói távollról sem a legrosszabb, leggonoszabb emberek, ők véletlenül dobhattak félre az életből, bányáik kódéba és sötétjébe, és nekünk sem szabad büszkélkednünk ideiglenes szabadságunkkal. Mert a rossz állandóan les bennünket varázsló szemével, a bűn mélysége mintegy magas toronyból vonz bennünket magához és állandóan szédül miatta a fejünk. Dosztojevszkij ezt a kísértést oly erővel mutatja be, mint még előtte senki és az ő lapjain megvilágosodik előttünk, hogy miként lesz az alázatos emberből gyilkos. Különösen nyugtalanította őt a gyilkosság problémája. Mennyi vér és mennyi gyilkosság van regényeiben! Eleinte azt hiszi az ember, a gyilkosság iránt való ez a különös kíváncsisága nem emelkedik nála túl a bűnügyi regények felszínességén, de hamarosan más, szörnyű következtetést von le: mintha Dosztojevszkij meg volna győződve arról, hogy nemcsak minden ember köteles odaadni másnak a maga életét, hanem maga is köteles valakit megölni. A gyilkosság csak folytatása és lélektanilag természetes beteljesülése a mi ellenségeskedésünknek, önérzetünknek és gonoszságunknak. Mindenkinél vannak gyilkos gondolatai, azaz mindenki képes vér-

ontásra. Nem véletlenül ölünk, hanem az a véletlen, hogy nem ölünk. Nem az a fontos, hogy a gyilkosságra való ez a belső hajlandóságunk valóban teljesül-e, mert a tragikus lényeg mégis csak megmarad bennünk.

A gyilkosság Dosztojevszkij szemében csak megnyilatkozása, mégpedig a legrettenetesebb megnyilatkozása a tiltakozásra és önzésre való általános emberi készségnek. A bűnre való készség erősebb, vagy gyöngébb bennünk, a szerint, hogy mennyire hatja át életünket a lelki bátorság. Engedelmességből és féltelenségből van összetéve az ember. Éppen ebben az értelemben vette magára Raszkolnyikov a szörnyű megpróbáltatást, de nem bírta el: a szerző elgondolása szerint nem összeroppanás, nem lelkiismeretfurdalás kínozza a gyilkost, hanem az, hogy teoretikusan gondolkozott bűne fölött, tépelődött rajta és ezzel féltelenséget árult el magában, ezzel messze jutott eszményétől, Napóleontól, aki tépelődés nélkül ölt.

A belső és külső szenvedések elől, a szenvedés iránt való esztelen szeretetétől Istennél keresett menekvést és szenvedélyesen beszél Róla. Mélységes érvekkel bizonyította létét, de minden meggyőződés es fejtegetése mögött ott remeg a csidthatatlan, gyötrő, kétségbeejtő nyugtalanság a miatt, hogy esetleg talán nincs is Isten. De ha kétséges is, hogy ő maga megtalálta-e Istent és megnyugodott-e benne, eldöntötte-e magában az örökké élő theodiceai kérdést, elnyomta-e magában a Karamazov Iván lázongását és elismerte-e, hogy a baj megérdemelt dolog, hogy mindenki bűnös mindenért, sőt még a gyermekek sem szenvednek ártatlanul; ha az általánosan elfogadott nézet ellenére is megengedhető azt hinni, hogy Dosztojevszkij mindenkinél jobban tudta, mit lehet mondani Isten ellen, már pusztán csak ezért nagy ateista és nem keresztény, s az mindenesetre kétségtelen, hogy másnak a hitét, istentiszteletét és áhítatát mélyen megértette és óvatosan járt be a hívó lélekbe.

Nehéz járással, sápadt arccal, égő tekintettel, láncait csörgetve járt ez a nagy fegyenc irodalmunkban, amely még mindig nem tud magához térni az ő kimerítő járásától... Úgy áll előttünk, mint megfejthetetlen talány, mint a megtestesült fájdalom, mint a szenvedés fekete napja.

A nagy fegyenc közöttünk él és hat még mindig. Hívei, tanítványai kétségbeesett emberek módjára kuvikolnak minden levélrezdülés után újabb forradalomról, amely, mint Oroszországban, nálunk is meg fog semmisíteni mindent, amit a kultúra eddig teremtett. Elsősorban a társadalmat, amely egzisztenciánkat, kultúréletünket biztosítja. A nagy fegyenc hatása nem aktivitás, hanem tépelődő inercia, amelynek konzekvenciája vagy megnyugvás az anankéban, Isten elkerülhetetlen akaratában, vagy fellobbanás gyors, mindent elsöprő forradalomra. Aki Isten országán, vagy a társadalom gyökeres átalakításán kívül más, kisebb, közelebbi, reális célokat is lát maga előtt, Dosztojevszkij regényeiből nem fog erőt és bátorságot meríteni e kisebb célok eléréséhez.

Az orosz pesszimizmus irodalma, ami végeredményében azonos az orosz nihilizmussal, Turgenyevben, Tolsztojban és Dosztojevszkijben találta meg klasszikusait. Az ő irányuk fejlődött tovább az epigonokon, Gorkijon, de különösen Arcübaseven, akinek „Végső ponton“

című regényében a nihilizmus eljutott valóban a végső pontig: az erkölcs már kihalt az emberekből, az élet értelmét és célját nem érti többé senki és a regény hősei agyonlövik, felakasztják vagy a pocsollyába ölik magukat. Úgy érezzük, hogy Arcübasewel befejezettnek tekinthetjük a nihilizmus irodalmát, mert mit lehet még azután írni, hogy nincs Isten, nincs vallás, nincs jog, nincs törvény, nincs erkölcs, nincs kötelesség, nincs társadalom, nincs semmi, semmi a világon, csak a kéj, meg a halál — egy másik egészen különös formája a kéjnek. Ha igaz a hullámelmélet, — sőt ha nem igaz is, erre az irányra be kell következnie abszolút reakcióként a legtombolóbb optimista világnézetnek életben és irodalomban egyaránt, mert ha az irodalomban továbbra is a pesszimizmus marad uralkodó, az emberek végképpen le fognak szokni a könyvolvasásról. Ki lesz oly báva, hogy megkeserítse az életét az olvasással? Részben talán a nagy regényeknek e megsemmisítő hatása is az oka annak, hogy a mai válságos, reményt szomjazó időkben az olvasás kezd kimenni a divatból s a mai fiatalság nem csüng úgy a nagy regényírókon, mint még a tíz-húsz évvel azelőttiek, akik Turgenyev, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Dickens, Zola regényeit éjszakákon át olvasták, — vagy ha regényt olvasnak, nálunk például olvassák az orosz pesszimizták nagy magyar kortársának, Jókainak a regényeit, amelyek álomba ringatnak, szebb világba emelnek és kigyógyítanak reménytelenségünkől, kétségbeesésünkől.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN